

AZ ELIDEGENEDÉS KÉRDÉSE FICHTÉTŐL MARXIG

Ha meg akarjuk határozni az embert, a minden más lényeket magában foglaló lényeg megragadására irányuló törekvésünkben az emberi lény alfájának és ómegájának az ALKOTÓKÉSZSÉGET tekinthetnők.

Az ember az egyetlen lény, aki a világ valódi és igazi teremtőjeként lép fel. Egyedül az ember az, aki önmaga és a természet közé iktatja saját énjét, aki minőségileg más módon közvetíti saját viszonyulását a környező világhoz.

E közvetítés lényeges láncszeme kétségkívül az eszmény. Az eszmény az alkotás fő támpontja, a kezdeményező készség alapvető területe; itt található a világteremtő magatartás különleges laboratóriumai. Szellemisségében az ember az eszmék nyelvére fordítja le a dolgok nyelvét. Itt készül az ember belső világa: emberivé transzponálódik, ami rajta kívül van, itt az ember önmagában tükrözi vissza ellentétét, és önmagában tükrözi vissza önmagát. A bennünk tükröződő világ egyszerre az és már nem az a világ, mint amelyet magunkba fogadtunk, mint amely cselekvésünk tárgya. Az eszmék világa a tükröződés, az önkifejezés világaként, a gondolkodás változásának termékeként viszonylagos függetlenséget viv ki magának, megteremti önnön létezési, mozgási, megvalósulási módját.

Felmérhetetlen ennek az univerzumnak a gazdagsága, szélessége és mélysége. A szellem világa minden síkon a végtelenből a végtelenbe tart.

Az ember önmegvalósításának, ereje kinyilvánításának és megcsillogtatásának elsőrendű területe a tudat. A tudat univerzumában a tudományos felfedezés, a költői mívség, a filozófiai szemlélet formába öntése, az erkölcsi alapelvek kidolgozása, a politikai vezetés irányvonalának lefektetése mind az alkotókészség alapvető mozzanatai.

Az eszmék világa, megnyilvánulási formáinak és termékeinek gazdag skálájával nem önmagába zárt világ. Nem monász-univerzum, melynek nem nyílnak ablakai a külvilágra, melynek nincsenek kapcsolatai a rajta kívül álló dolgokkal. Az eszmék világa mint magában- és magáértvaló csak annyiban létezhet, amennyiben mint más-ban és más-számára-való is létezik.

Hogy ahhoz a másvalamihez eljusson, ez a világ objektíválódik, és az alkotás egy másik nemében, az objektívációs értékek rendszerében ölt testet. Ezek az értékek hivatottak kielégíteni az ember anyagi szükségleteit vagy az emberi szellemet táplálni. Ez az *alkotó-objektíváció* a szellemi univerzumból indul ki, és arra támaszkodik mintegy a szellemi tevékenység végtermékeként.

Egy adott gondolat ahhoz, hogy tényleges alkotássá váljék, nem maradhat meg a szellem világában. Ilyen vagy olyan úton ki kell belőle törnie, valamilyen érzékelhető mezben meg kell jelennie, s közlekednie kell az emberek között, az emberek javára.

Bármely alkotótevékenység e két síkja, a lényegileg szubjektív és lényegileg objektív mozzanat között szoros egység áll fenn. A szubjektíváció és objektíváció kölcsönösen feltételezi és meghatározza egymást.

Egységük keretén belül az elméleti és a gyakorlati oldal állandóan helyet és szerepet cserél az elsődlegesség szempontjából. Az eszmék genezise, megvalósítása, az ember és társadalom életében betöltött átfogó szerepe szempontjából a cselekvésben tárgyiasuló gyakorlati alkotás az elsődleges. Abban az értelemben viszont, hogy amint azt Marxtól tudjuk, minden objektivációs alkotásnak át kell lépnie a tudat küszöbét, és meg kell járnia a tudat laboratóriumait — a gondolkodásban szubjektíválódó és idealizálódó szellemi teremtés marad az alapvető. A cselekvés, a gyakorlat az eszméből keletkezik, az eszmében talál támaszra. A gondolkodás felvázolja a valóságot, melyet az ember a saját érdekeinek megfelelően teremt meg.

Az emberi alkotókészség termékei, tekintettel az alkotókészség sokféle megnyilvánulására, az ember és az embernek a világhoz való viszonya szempontjából különböző következményekkel járnak. Visszhangjuk attól függ, hogy az ember milyen módon fogja fel a lényegét, miként értelmezi saját létét, hogyan értékeli viszonyát a világhoz, miként ítéli meg erejét és gyengéit.

Ilyen összefüggésben ezek a következmények két alapvető és ellentétes koordinátán helyezkednek el.

Egyik az emberi *önmegvalósítás*, melynek során az ember kinyilvánítja fel-sőbbrendűségét a világegyetem e sarkában. Ebbe az irányba haladva kiterjed és elmélyül a megismerés, ebbe az irányba haladva lesz egyre nagyobb az ember átalakító ereje. Ez a tengely az, amely az általános szabadság, az általános sikertudat felé tör. Ebbe az irányba indul el a *prométheuszi ember*.

Az önmegvalósítás következményei mellett vagy pontosabban az önmegvalósításban és az önmegvalósítás által nyilvánul meg az emberi *tagadás* is. Az ember saját korlátainak és tehetetlenségének világába zuhan, a „*mindent-sohasem-tudhatok*”, a „*bármit-sohasem-tehetek*” feltételei közé. Az emberi alkotás örök kísérője a beteljesületlenség és a sikertelenség. Az emberi sorsnak mindig van egy *sziszüphoszi* iránya is.

Bármennyire antagonisztikusnak tűnnek is ezek a tendenciák, azért együtt tudnak élni az emberben. Összefonódnak az ember cselekvésében, együtt jellemzik az emberi sorsot, s abban is találkoznak, ahogy az ember saját alkotásait megítéli, visszhangjukat mérlegeli.

Ez a különös és finom dialektika már régóta foglalkoztatja a filozófiai gondolkodást. Honnan az állítás és tagadás mozaik-dinamikája, az optimizmus és peszsimizmus szövetsége? Miféle viszony van az ember ereje és gyengesége között, a lelkesedés miért csap át egyénre és történelemre egyaránt jellemző módon csüggedésbe? Honnan az emelkedettség és ugyanakkor a mély levertség? Hogyan találkozhat az emberben és a társadalomban Prométheusz Sziszüphossal és Sziszüphosz Prométheusszal? Jó ideje vannak eszmék, melyek az ember önmegvalósítását, saját lényegéhez való közeledését ragadják meg, s kiemelik, hogy az ember a természet és a történelem hatalombavétele útján válik emberré úgy, hogy *uralma alá hajtja tevékenységének produktumait*. Ugyanakkor jó ideje vannak olyan eszmék is, melyek fordított alárendeltséget tudatosítanak, azt, hogy az embert saját termékei is elnyomhatják, hogy az ember eltávolodhat saját lényegétől, vagyis az *ember elidegenedhet*. Alkotásaiban az ember nemcsak úr, de rabszolga is, nemcsak megvalósítja, de meg is tagadja önmagát. Nem elég, hogy letépi magáról a természeti és társadalmi törvényszerűségek rabláncát, de el is indul a megismerés „*fehér foltjai*” felé, amit nem vett még birtokba a gyakorlat, s közben olyan világba téved, melyben többé nem szabad, melynek többé nem ura, mely visszarántja őt — legalábbis egy időre — a szabadságnélküliség állapotába.

A történelem során a legkülönfélébb filozófiai alapokról próbálták ezeket a kérdéseket többé vagy kevésbé világosan felvetni, a megoldásokat többé vagy kevésbé világosan megfogalmazni, az eredményeket többé vagy kevésbé pontosan megjelölni. E sokféleség ellenére az említett gazdag kérdéskör az ún. „elidegenedés“ történelmi kérdése körül forog.

*

Ha a kérdés bizonyos vonatkozásai ilyen vagy olyan formában már régóta a filozófiai érdeklődés sodrába kerültek is, az elidegenedés tudatos elemzését a klasszikus német filozófia tűzte napirendre. Fichte, Hegel és Feuerbach óta az elidegenedés gyakran visszatérő téma. Ettől kezdve a filozófiai irányzatok többségét nem egyebek közt vagy mellékesen, hanem frontálisan és lényegileg foglalkoztatja ez a kérdés.

Fichte művében az elidegenedés gondolat szervesen kapcsolódik a szubjektív *én*-nek mint legfelső alapelvnek, alapvető aktusnak a felfogási módjához. A szubjektív *én*, abban és azzal, hogy megnyilvánul, állítja és ezzel egyidőben tagadja is önmagát. Az *én* állítása jelenti a *nem-én* megszületését is. Az *én* azzal, hogy érvényre jut, létrehozza ellentétét, s ezáltal kijelöli alapvető korlátait. Az *én* a *nem-én*-ben idegenedik el, ellentétében önmagát írja körül és határozza meg, önmagát tagadva jut érvényre. Az *én* tárgyiasulása a *nem-én*-ben a fichtei idealizmus misztifikált elidegenedése.

Az elidegenedés fichtei fejtegetésében van néhány mozzanat, amely némiképp figyelmet érdemel. Mindenekelőtt annak a sugalmazásáról van szó, hogy dialektikus egység áll fenn egyfelől a szubjektivitás, másfelől az objektivitás mint az elidegenedés alapja között. A szellem nem működhet önmagába zártan, alapvető aktusa, hogy kilép önmagából, átalakul a külső világban cselekvően ható erővé. Másodsorban arról a gondolatról van szó, hogy az alkotótevékenység kiváltképpen tárgyiasulás, vagyis egyszerre állítás és tagadás, a lényeg megnyilvánulása és annak megváltozása, melynek során a szellem magára talál, és ugyanakkor elveszti önmagát.

Az elidegenedés filozófiáját megalapozó fichtei gondolatok kifejezetten szubjektivisták szemléletben gyökereznek. Erre vezethető vissza, hogy Fichte a természetet és a történelmet nyilvánvalóan spekulatív módon mint egyszerű tárgyiasulást és elidegenedést magyarázza, s ezzel egy sajátosan emberi jelenséget terjeszt ki világméretekre.

Az elidegenedés fichtei értelmezésének egyes mozzanatait átveszi a hegeli filozófia, természetesen magasabb síkon, más, általánosabb elméleti alapokon, és más eszközökkel. Hegel az elidegenedés kérdését tudatosabban és sokrétűbben közelíti meg. Nála az elidegenedés többféle viszony és következmény, többféle tárgyiasulás közös mozzanataként jelentkezik. Először is, és ez az alapvető viszony, az elidegenedést Hegel az ember *világteremtő* aktusához kapcsolja, ezáltal válik ugyanis a természetben külsővé az abszolút szellem. A természet lényegét kifejező objektív és személytelen szellem a természetivé válás folyamatában állítja és tagadja önmagát. A természet itt az eszme hanyatlása, a gondolat eltávolodása önmagától, jelenséggé válás, tárgyiasulás, degradálódás. A természet hipotézisében az abszolút szellem feladja önmagát, elveszti lényegi kiváltságát: szabadságát, a szükségszerűség, a szubsztancialitás, a méltóság mezébe öltözik. A szellem a természetben már nem mozoghat szabadon, börtönbe van vetve. Nincs többé tevékenység, csak nem-tevékenység a szó igazi és sajátos értelmében.

Miközben a szellem önmagából kilép és eltávolodik önmagától, az *elidegenedés alapvető törvénye* kezd működni: minél inkább természet a természet, annál kevésbé szellem a szellem, minél jobban eltávolodott a szellem saját lényegétől, annál mélyebben elidegenedik önmagában önmagától. Az *elidegenedés egyenesen arányos az eszme önmagától való eltávolodásával*.

Ebből a lealacsonyodott és elidegenedett helyzetből az eszme önmagához csak hosszú és gyötrelmes fejlődés útján tér vissza. E fejlődés lépcsőfokai: a szellem „fölemelkedése” a természetből, a szellem történelmi előrehaladása a „szabadságtudatban”, az ember társadalmi fejlődésében.

Az elidegenedés jegeit viselik magukon a szellem önmaga felé történő mozgásának, önmagába való visszatérésének, újult állapotából való kilépésének egyes mozzanatai is. Ezek adott formában és fokon a megszemélyesített szellem tevékenységében is megjelennek. Kísérői nemcsak az abszolút szellem abszolút demiurgosának, hanem a relatív szellem relatív teremtvéne, az emberi tevékenység teremtvé voltának is. Hegel tapintott rá, nyilván spekulatív formában, az ember tudatos tevékenységének kettős következményére. Egyrészt feltárta az önmegvalósítás elégtételét, a felemelkedés örömét, az „uralmi” helyzet, a boldogságtudat momentumait. Másrészt meglátta szintén spekulatív és absztrakt módon a „szolga”-sorsot, a „boldogtalanságtudat” momentumait is. A hegeli szemléletben a szellem önnön produktumának uralma alatt áll, nem tud abszolút módon a magaalkotta természet fölé kerekedni. A természet abszolút leigázásáról csak absztrakt, fantasztikus és illuzórikus értelemben lehet szó, semmiképp sem gyakorlatilag és ténylegesen. A tudatosulás, sőt a tárgyiasulás bonyolult folyamatában a szubjektumnak nemcsak elégtételei vannak a történelemben; osztályrésze a verevés, a tehetetlenség, a visszaesés, a beletörődés is.

Az elidegenedés kérdésének ilyen irányú felvetésében és megoldásában könnyű ráismerni az objektív idealizmus általános filozófiai alapjaira. A kérdés alkalmazkodni kénytelen az adott filozófiai felfogáshoz, ahhoz erőltették. Ennek az erőltetésnek egyebek mellett az a fő hiányossága, hogy az elidegenedés emberi jelenségét egyetemessé teszi, eltúlozza, misztifikálja, mesterségesen elszakítja embertől és emberiségtől, s a feltételezett abszolút szellem mozgásának egyik tulajdonságává avatja. Az elidegenedés így erőszakoltan követi az abszolút szellem fejlődését a magában-való lététől a másban(természetben)-való létéig, s innen a magán- és magáért-való létéig, s megpróbálja kifejezni az abszolút szellemnek az emberben és az emberiségben, az egyéni és társadalmi tudatban való létezését. Társadalmi fejlődésének lépcsőjén a szellem egymást követő fokozatokon át jut el a filozófia, kiváltképp a hegeli filozófia szintjére. Ezen a szinten lezárul az eszme önmegvalósulása, az eszme önmagára talál, és megbékél önmagával, a világ lényegként jut önmaga tudatára, mint alapvető és elsődleges egzisztenciális lényeg jelenik meg. Spekulatív metamorfózisok útján az emberi alkotókészség Hegelnél abszolút teremtvé válik, az emberi cselekedetek tárgyiasulása a senki eszméit valószínűsíti meg a természetben és a történelemben, az emberi elidegenedés kozmikus méreteket ölt. Az ember-modell ily módon a világegyetem modelljévé válik, a világ úgy jelenik meg, mint ami az ember képére és hasonlatosságára teremtvéült.

Az objektív idealizmus misztifikációit bírálva, Feuerbach egészen más összefüggésben veszi fel újra az elidegenedés fonalát. Számára az elidegenedés több már nem egyetemes, hanem sajátosan emberi jelenség. Létezésének tényleges szférájában ragadja meg és határolja körül az elidegenedést: az emberi világban, szorosabban véve: az emberi tudat világában. A tudat világába helyezett elidegenedés úgy jelenik meg nála, mint a gondolati tevékenység kizárólagos terméke. Ezt

a jelenséget a tudat egyik megnyilvánulási jegyeként vizsgálva, Feuerbach az elidegenedés egyetlen formájának tulajdonít jelentőséget: a *vallási elidegenedésnek*.

Az ember az Istenben való fantasztikus objektíválódásában önmagától idegenedik el, felmutatva és megsemmisítve önnön lényegét. A feuerbach-i valláskritika alapvető tézise szerint nem az ember az, aki az Isten képére és hasonlóságára teremtődött, hanem éppen ellenkezőleg, az Isten az, aki nem egyéb, mint az ember elidegenedett tükörképe.

Az ember elszakítja önmagától saját lényegi tulajdonságait (a feuerbach-i terminológia szerint: az értelmet, az akaratot, a szívet), mindezt az abszolút rangjára emeli, majd ilyenformán alárendeli őket egy önálló életre keltett lénynek: megalkotja az istenség képét, az Isten illuzórikus személyét.

E fantasztikus alkotásban az ember alapjában véve tulajdon vágyait: saját abszolútra, elsőségre, mindentudásra és mindenhatóságra, végső tökéletességre való törekvését ragadja üstökön. Am e törekvésében, erejének ilyen fantasztikus kifejezésében, abban, hogy önmagát teszi meg legfelsőbb lénynek, olyannyira legfelsőbbnek, hogy isten-teremtésre is képes (még ha csak fantasztikusan is!), az ember egyúttal megtagadja önmagát, elidegenedik önmagától, másnak adja el lényegét. Ahelyett, hogy megnőne saját szemében, amiért istent alkotott, amiért önmagát ilyen pompásan tudta kifejezni, elbukik, öncsonkítást, majd öngyilkosságot követ el. És éppen ezen alapul a vallási elidegenedés. Ugyanakkor ez minden elidegenedés alaptörvénye is, nem csoda, hogy Feuerbach különös gondot fordít tárgyalására. Gondolatmenetéből mi az alábbi részt ragadjuk ki: „A vallás az ember *viszálya önmagával*: úgy állítja maga elé Istent, mint önmaga *ellentétét*. Isten *nem* az, ami az *ember* — az ember *nem* az, ami Isten. Isten végtelen, az ember — véges; Isten tökéletes, az ember *nem* az; Isten örökkévaló, az ember — halandó; Isten mindenható, az ember tehetetlen; Isten szent, az ember bűnös. Isten és ember két végtel: Isten az abszolút pozitív, minden valóság összessége, az ember az abszolút negatív, minden semmiség összessége. [...] Istennek és embernek ez az ellentéte, melyből a vallás születik, melyben az ember önmaga létével kerül szembe.“

Ebből is látszik, hogy noha az Isten nem más, mint tulajdon lényegének abszolút rangjára emelt ember, ez az ember furcsa dialektikával önmaga ellentétébe csap át, az önmagával ellentétes pólusra sarkítja lényének nem-jellemzőit. Az Isten mindenéből kifosztotta az embert, az ember semmivé válik. S ha az ember mégis megpróbálja megvalósítani önmagát, ezt nem a saját erejéből teszi. Ott van az Isten, abba kapaszkodik, annak jóindulatáért, mindenható szeretetéért esedezik. Ez is mutatja, mennyire súlyos az ember vallási degradálódása, mennyire eltávolodik a vallásos ember önnön lényegétől. A vallási elidegenedés súlyosabb, mint az elidegenedés bármely más formája. Az ember *lesüllyed* benne, ahelyett, hogy *felemelkedne*, tagadja benne önmagát, ahelyett, hogy állítaná, térdre bukik, ahelyett, hogy folytatná a küzdelmet. Saját fantasztikus teremtményének terhe alatt az ember abszolút módon összeroskad, teljességgel tehetatlenné válik.

Az elidegenedés feuerbach-i vizsgálata véleményünk szerint legalább két vonatkozásban hiányos.

Mindenekelőtt abban, hogy Feuerbach csak egyfajta elidegenedésről, ennek csak egyetlen formájáról beszél. Nem lát ebben a jelenségben semmi általánosan emberit, olyan tényezőt és következményt, ami, különböző mértékben bár, de az ember minden alkotásával együtt jár. Másodsorban Feuerbach szerint az elidegenedés csak a tudaton belül működik, az elidegenedést csakis a tudat megváltoztatásával lehet megszüntetni úgy, hogy lemondunk a vallási szemléletünkről, tehát

egyszerűen változtatunk felfogásunkon és meggyőződésünkön. Az elidegenedés megszüntetésének általános útjai Feuerbachnál csupán ideológiai jellegűek, gyakorlati, átalakító alternatívák ez esetben nem jönnek és nem jöhetnek számításba.

A feuerbachi életmű, minden gyengéje ellenére, e kérdés filozófiai irodalmának ragyogó momentuma, az elidegenedés hegeli és marxi kifejtését összekötő híd. Feuerbach elmélete ebben a vonatkozásban is átmenetet jelent Marxhoz.

*

Marx fejlődésében az elidegenedés kérdése kifejezetten a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ban vetődik fel. Ez az annyira vitatott munka fontos lépésnek tekinthető a marxizmus fejlődésében. Nem a marxizmus csúcsa, de az a fázis, melytől a marxizmus létrejöttének történelmi vizsgálatakor nem lehet eltekinteni.

Az elidegenedés kérdésének marxi kifejtése során találkozunk ugyan olyan elemekkel, melyek hol Hegelt, hol Feuerbachot juttatják eszünkbe, de emellett egész sor egyéni mozzanat található benne. A kérdés filozófiájában a marxista megközelítés ezért nemcsak egy újabb lépcsőfok, de fordulópont és „törésvonal“, ahogyan Althusser mondaná.

Marx abból a tézisből indul ki, hogy az elidegenedés az emberi sors egyik eleme, tehát kimondottan emberi fogalom. Megjelenési formái közül Marx különös figyelmet szentel a *gazdasági elidegenedésnek*. Mi több, Marx a gazdasági elidegenedésben, vagyis az „elidegenült munkában“ látja az elidegenedés többi formájának gyökerét és forrását.

Az elidegenült munka mindenekelőtt az önelidegenedés legkézzelfoghatóbb következményeiben, a főbb gazdasági jelenségekben: a magántulajdonban, a pénzben, a munkabérben, a tőkében materializálódik.

A munkában történő elidegenedés elemzése közben Marx az elidegenedés minden mozzanatát és szintjét végigjárja. Elsősorban a „munka termékének“ elidegenedéséről van itt szó: a termék eltávolodik attól, aki termeli őt, ellene fordul, felrúgja alárendeltségét. Megváltozik az emberi élet folyamata, a termelőt saját terméke nyomja el a legkülönbözőbb formában.

Az elidegenedés jelensége azonban több, összetettebb ennél. Nemcsak a termék, hanem a termék előállításában a termelési folyamat is elidegenedik, a gazdasági elidegenedés ezt a mozzanatot is magába foglalja. A munka így veszíti el leglényegesebb sajátosságát: ahelyett, hogy állítaná, tagadja az embert, ahelyett, hogy boldogítaná, boldogtalanná teszi, ahelyett, hogy az ember mint nem és egyed magára találna, elveszíti benne önmagát, ahelyett, hogy humanizálná az embert, elemberteleníti. A munka ilyen irányú elemzésében, az emberre gyakorolt meglepő következményeinek kimutatásában Marx nyilván főleg a kapitalista társadalom viszonyait tartotta szem előtt. Ezek között a viszonyok között a magántulajdonban, pénzben, tőkében végbement elidegenedés bizonyos fokig rányomja bélyegét a munkafolyamatra, a munkafolyamat pedig rányomja bélyegét az emberre és az ember alkotókészségére általában. A munkafolyamat elidegenedése lényegibb, rejtettebb, árnyaltabb, nehezebben felfejthető. Bizonyos mértékig erre vezethető vissza a munka termékének elidegenedése, ami a maga rendjén szintén a „munkatevékenység önelidegenüléséből“ eredeztethető.

Az elidegenedés e két mozzanata közt igen szoros a viszony. Az egyik létezése feltételezi a másikat, az egyik meghaladása maga után vonja a másik megszüntetését.

Marx a munka elidegenedésének e két szintjéből „levezeti“ a harmadikat is, a legmélyebbet, a legáltalánosabbat: az ember nembeli elidegenedésének szintjét. Rámutat arra, hogy mennyire átfogó ez a jelenség, amely magába fogadja az ember legalapvetőbb viszonyait, az embernek a természethez, valamint az embernek az emberhez való viszonyát: a teljes emberi lényegét.

Az elidegenedés a feje tetejére állítja az ember viszonyát a természethez. A humanizálódást úgy képzelhetnők el, hogy az embernek a természettől való eltávolodásával, a természettel való szembeszegülésével párhuzamosan csak a szellemivé válás, a kulturalizálódás tendenciái jelentkeznek. Az lenne természetes, hogy az ember saját ismerős világában haladjon előre, mely már nem a természet világa, nem a szükségszerűség, nem a méltóság, nem a szubsztancia világa, hanem a szabadságé, az akaraté és a gondolaté. De az elidegenedés, minthogy az a lényege, hogy az embert saját lényegétől távolítja el, fékezi az ember teljes és korlátlan önmegvalósítását, visszajára fordít mindent; az ember nembeli életét az egyéni életnek, ezen belül is az egyén fizikai létfenntartásának rendeli alá. Arra kényszeríti az embert, hogy kiszolgálta a természetnek saját szubsztanciális és energetikai egyensúlyát. Ily módon az elidegenedés, miközben eltávolítja az embert a természettől, iszonyúan közel is sodorja hozzá. Az elidegenedés saját fizikai létéhez, egyéni biologikumához közelíti a embert — enélkül nem létezhet lényeg és nembeliség. Az elidegenedés a humanizálódást naturalizálódásba fordítja, míg az elidegenedés megszüntetése során az ember természethez való viszonyában a naturalizálódás a humanizálódásba csap vissza. Eszköz és cél cserél egymással helyet: ahol a természet a célként fellépő nembeliség létezésének eszköze volt, ott az elidegenedés az ember fizikai létfenntartását céllá változtatja, a nembeliséget, az ember akaratát, tudatát viszont *célből* eszközzé, mégpedig az ember fizikai létfenntartásának, természeti voltának *eszközévé*. Ilyen értelemben írja Marx: „A *tudatos* élettevékenység különbözteti meg az embert közvetlenül az állati élettevékenységtől. Éppen csak ezáltal nembeli lény az ember. Vagyis éppen csak azért tudatos lény, azaz azért tárgy számára a saját élete, mert nembeli lény. Tevékenysége csak ezért szabad tevékenység. Az elidegenült munka akként fordítja meg ezt a viszonyt, hogy az ember éppen mert tudatos lény, élettevékenységét, *lényegét* csak eszközzé teszi *egzisztenciája* számára.“

Az, hogy az ember a természethez való viszonyában elidegenedik, feltételezi és maga után vonja „az ember embertől való elidegenülését“. „Egyáltalában az a tétel, hogy az embertől elidegenült a nembeli lénye, annyit jelent, hogy egyik ember elidegenült a másiktól, mint ahogy mindegyikük az emberi lényegtől.“

Miért távolodik el az ember az Embertől, miért távolodik el a másik embertől, hogyan lehetséges, hogy az embernek egy másik embertől való elidegenedése ugyanakkor az embernek az Embertől, saját lényegétől való elidegenedése is egyben?

Ha az embertől elidegenedik a terméke, és az embertől eltávolodva fölébe kerül annak, aki létrehozta, ha az ember munkatevékenységében is elidegenedik, mert az kényszerítőleg és csonkítólag hat rá, felmerül a kérdés: mivé válik az ember?

Ha éppen az, aki előállítja a lényeges életfeltételeket, aki ezáltal megteremti a humanizálódás lehetőségét, mindebből semmit sem élvez, ez azt jelenti, hogy ő csak egyszerű eszköz mások kezében. „Ha a munka terméke nem a munkásé — írja Marx —, ha az idegen hatalom vele szemben, ez csakis azáltal lehetséges, hogy a munkáson kívül egy másik emberé. Ha tevékenysége a munkás számára kín, akkor másvalaki számára kell *élvezetnek* és másvalaki örömének

kell lennie. Nem az istenek, nem a természet, csak maga az ember lehet ez az idegen hatalom az ember felett.“

Ebben az esetben az elidegenedés, mely egyes gazdasági jelenségek mezébe öltözik, mint amilyen a magántulajdon, munkabér, tőke, kizsákmányolás, oda vezet, hogy egyesek nyomora másokat gazdagít, egyesek semmibevétele mások önmegvalósítását eredményezi. A munkások elembertelenedése lehetővé teszi és meghatározza a tulajdonosok humanizálódását. Egyesek boldogságának az elidegenedésben mások boldogtalansága az ára.

Erre épülnek, ebből erednek a különféle társadalmi ellentmondások. Az ellentmondások létezése gazdasági elidegenedésre, az elidegenedés olyan formáinak jelenlétére utal, melyek az embernek mint egyednek s mint nembeli lénynek az életbevágó létfeltételeit érintik.

Bizonyos közvetítések révén, melyekre ezúttal nem térünk ki, az ember tárgyakhoz fűződő viszonya emberek közti viszonyvá válik: az embernek a maga készítette tárgyaktól való függősége az ember ember általi elnyomását készíti elő. Ez az elnyomás a legiszonyúbb elidegenedés. Megváltozik a szabadságunk és társadalmiságunk — az ember nembeliségének e két legsajátosabb tulajdonsága.

A munkás, mivel elnyomják, már nem szabad. Választási szabadsága mindössze annyi, hogy előnyben részesítheti egyik vagy másik elnyomóját. Akarata már nem az övé. Csak olyan mértékben rendelkezik önmaga fölött, amilyen mértékben az urához tartozik.

Az ember ember általi elnyomása a társadalmi helyébe az egyénit állítja, a közösségi szellem helyébe az individualizmust, az altruizmus helyébe az egoizmust. Az ember emberhez való viszonyának elidegenedése változtatja meg a leginkább a ember arcát és lényegét. Az ember ember általi elnyomása, bármilyen formában jelenjék is meg, kiforgatja magából az Embert: nem-emberré teszi.

A nem-emberség nem oszlik meg egyenlő arányban az alapvető társadalmi ellentmondás két pólusán. A kizsákmányolás feltételei között a kizsákmányoltak fizikai létük állati körülményei miatt nem-emberek; a kizsákmányolókat szellemi s főleg erkölcsi arculatuk züllesztí nem-emberré.

E két különböző és ellentétes elembertelenedés csak általában, tendenciaként nyilvánul meg. Az általánoshoz képest partikuláris eltérésektől itt most eltekintünk.

Roger Garaudy, mikor a gazdasági elidegenedés formáinak vagy szintjeinek, következményeinek marxi leírására hivatkozik, úgy véli, hogy az elidegenedés a munka termékében „megfosztottságként“, a termelés folyamatában „elszemélytelenedésként“, a nembeli elidegenedés esetében pedig, mely alapjában véve a magántulajdonban, tőkében, pénzben materializálódik, „elembertelenedésként“ jelentkezik. Ebből az összegező és szuggesztív jellemzésből nyilvánvalóan kiderül, hogy a gazdasági elidegenedés lépcsőfokain az elidegenedés az ember és tárgy közötti viszony szintjéről az emberek közti viszony szintje felé halad, s közben lerombolja azt, ami az emberben a legemberibb.

Bár Marx az ember gazdasági feltételeit elidegenedés-szemlélete prizmáján át elemezte, az ember életében nem a gazdasági elidegenedést tartotta az egyetlen elidegenedési formának. Az elidegenedés kifejezett jelenlétéről beszél például a „jogban, politikában stb.“, a filozófiáról pedig mint „... az emberi lényeg elidegenülésének más formájáról és létezési módjáról“ tesz említést.

Sőt mi több, Marx az elidegenedés különböző formáit nem egyszerűen egymás mellé rendeli, hanem kölcsönhatásukban szemléli őket. Ebben a kölcsönhatásban a gazdasági elidegenedés az alapvető nembeli feltétel. A kölcsönös meg-

tározottság és feltételezetség nem mechanikus, nem önműködő jellegű, az emberi lényeg önmegvalósításának és ezzel egyidejűleg elidegenedésének alapvető formái azért megmaradnak a kölcsönös és viszonylagos függetlenség határai között. Mert ha a gazdasági elidegenedés teljes vagy részleges megszűnése a politikai, erkölcsi stb. elidegenedés bizonyos mérvű felszámolását vonja is maga után, ez nem jelenti azt, hogy a gazdasági fellendüléssel automatikusan együtt jár az elidegenedés abszolút megszűnése.

Marx nem szorítkozott csupán az elidegenedés jelenségének feltárására és teoretizálására, negatív következményeinek elemzésére a kapitalizmus viszonylatában, hanem kijelölte az elidegenedés megszüntetésének alapvető útját: a kommunizmust. „A kommunizmus — mondja Marx — már az ember reintegrációjának vagy magába való visszatérésének, az emberi önelidegenülés megszüntetésének tudja magát.“ „Ez a kommunizmus — folytatja Marx — mint kiteljesedett naturalizmus = humanizmus, mint kiteljesedett humanizmus = naturalizmus, ez az embernek a természettel és az emberrel való ellentmondásos harcának *igazi feloldása*, az egzisztencia és lényeg, a tárgyiasulás és önmegvalósulás, a szabadság és szükségszerűség, az egyén és nem közötti harc igazi feloldása. Ez a történelem feloldott rejtélye, és magát e megoldásnak tudja.“

Minthogy ez a ragyogó gondolat tetőzi be az elidegenedés és megszüntetése marxi dialektikáját, s ez a gondolat mint végső konklúzió jelenik meg, mely programot és eszményt ad, könnyű felfedezni a nyilvánvaló folytonosságot Marx életművében. A *tőke* és a *Kommunista Kiáltvány* Marxát nem lehet abszolút módon szembeállítani a *Kéziratok* Marxával. A *tőke* nem teszi fölöslegessé a *Kéziratokat*, ennek alapvető problematikáját és következtetéseit. A *tőke* más szinten, más kutatási eszközökkel, más fogalmi nyelven elemző dimenzióban viszi tovább a *Kéziratokban* tárgyalt problematikát, a kapitalista társadalomban élő emberek gazdasági feltételeinek, a teljes emancipációnak a kérdéskörét. A konklúzió folytonossága a kommunizmus eszméjében összpontosul. A kommunizmus *A tőkében* úgy jelenik meg, mint egyetlen, egyszerre eszményi és valóságos formája az ember emancipációjának, tökéletesedésének, önmaga lényegéhez való közeledésének, a kiteljesedett humanizmus és naturalizmus szintjére való felemelkedésnek. Ezt a konklúziót, ezt a programot *A tőke* tudományosan alapozza meg. Amit a *Kéziratok* többé vagy kevésbé spekulatív formában fejtett ki, azt *A tőke* logikusan és történeti módon demonstrálja. Az érett Marx művében a kommunizmus nem úgy jelenik meg, mint a gazdasági, politikai stb. elidegenedés megszüntetésének egyszerű és elvont megközelítése, hanem mint forradalmi mozgalom, nagyszabású történelmi akció, melynek az a küldetése, hogy „kisajátítsa a kizsákmányolókat“. Amennyiben a gazdasági elidegenedés a „magántulajdon“, a „tőke“ stb. bilincseiben ölt testet, az embernek azzal kell kezdenie történelmi újrafelemelkedését, azzal kell meghaladnia az önelidegenedést, ahová a történelem taszította, hogy felszámolja a magántulajdont, és gazdaságilag más alapokon, más elvek szerint szerkeszt meg egy másfajta társadalmat. A „fiatal“ Marx tehát nem állítható szembe az „idős“ Marxszal, a *Kéziratok* Marxa *A tőkében* érettebb önmagát folytatja.

Marxnak az az elgondolása, hogy a történelmi fejlődés folyamata az elidegenedés és megszüntetése dialektikájának egymást követő szakaszaira épül, nem mond ellent abszolút módon Marx és Engels történelmi szemléletének, melyben a történelem az osztályharcok sorozata. Az osztályharc egymást követő szakaszai egyben az elidegenedés és megszüntetése dialektikája lépcsőfokainak, a „kiteljesedett emberi totalitás“-hoz való közeledés fokozatainak felelnek meg.

Marx felfogása az „emberi totalitásról“ és a „teljes emancipációról“ mint

olyan dolgokról, melyeket a kommunizmus történelmi szakasza hozhat csak közel, véleményünk szerint nemcsak „valóságos mozgalom“, hanem olyan eszmény is, mely utat mutat a jövőnek. A „teljes emancipáció“ gondolata a maga összetettségében, szépségében és tökéletességében mindig be fogja tölteni az eszmény szerepét is. Arra mutat rá, ami felé törekszünk, s aminek valóságosan csak egyes részeit, oldalait, lépcsőfokait érhetjük el, de amit ténylegesen, teljesen és abszolút mértékben sohasem valósíthatunk meg.

Ha a kommunizmust egyszerre tekintjük valóságosnak és ugyanakkor eszménynek, jobban megérthetjük azt a távolságot, amely mindig elválasztja azt, ami van, attól, aminek lennie kellene a kommunizmus távlatából nézve, s inkább megóvhatjuk magunkat a társadalmi pesszimizmustól, könnyebben elvethetjük vagy megválaszolhatjuk a nem is olyan ritkán adódó kérdést: és mi lesz a kommunizmus után? A kommunizmus után ugyancsak kommunizmus lesz. A kommunizmus adott történelmi megvalósulását ugyanannak a programnak és eszménynek magasabb fokon történő kiteljesedése követi. Az ember és az emberiség „totális kiteljesedése“ olyan méretű program és eszmény, mely a jövőndő minden történelmi szakaszát bőven ellátja tennivalóval, s még akkor sem lesz az ember szép és tökéletes.

Abból, hogy a kommunista *valóság* állandóan feléri és mégsem éri fel a kommunista *eszményt*, egy olyan ellentmondás születik, melynek rendkívül fontos társadalmi funkciója van, melyből a valóságos társadalmi haladás igen fontos tartalékait merítjük.

Ha ezt megértjük, ha megértjük az *elidegenedés* és *kommunizmus* viszonyának marxi lényegét, úgy hisszük, ebből az következik, hogy az elidegenedés és megszüntetésének dialektikája az emberi sors alapvető és egyetemes tényezőjévé, a történelmi haladás folyamatának általános koordinátájává válik. Az elidegenedés nem olyasvalami, amihez eljutunk, vagy ami abszolút módon eltűnik egyszer a történelem színpadáról. Az elidegenedés olyasvalami, mely bizonyos mértékben és formában mindig együtt halad az emberrel önkiteljesedésének grandiózus útján.